

РОЗДІЛ III СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 811.161.2:81'367.634

Ковтун О. В.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПРИЄДНУВАЛЬНОГО СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОГО ВІДНОШЕННЯ АНАЛІТИЧНИМИ СПОЛУЧНИМИ КОМПЛЕКСАМИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті досліджено сполучні комплекси, які виконують функцію зв'язку та виражають приєднувальні семантико-синтаксичні відношення в складносурядному реченні. Визначено їх типи за будовою, охарактеризовано види семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають. Встановлено співвіднесеність таких сполучних комплексів із типовими приєднувальними сполучниками української мови.

Ключові слова: аналітичний сполучник, сполучний комплекс, складносурядне речення, семантико-синтаксичне відношення, приєднувальні сполучники.

Ковтун О. В. Особенности экспликации присоединительного семантико-синтаксического отношения аналитическими союзными комплексами (на материале украинского языка). – Статья.

В статье исследованы союзные комплексы, которые выполняют функцию связи и выражают семантико-синтаксические отношения присоединения в сложносочиненном предложении. Определены их типы по строению, охарактеризованы виды семантико-синтаксических отношений, которые они выражают. Определена соотнесенность таких союзных комплексов с типичными присоединительными союзами украинского языка.

Ключевые слова: составной союз, союзный комплекс, сложносочиненное предложение, семантико-синтаксическое отношение, присоединительные союзы.

Kovtun O. V. Peculiarities of explication of conjunctive semantic-syntactic relation by the analytical conjunctive complexes (on the material of the Ukrainian language). – Article.

In the article the conjunctive complexes performing the connective function and expressing conjunctive semantic-syntactic relationships in compound sentences were explored. Their structural types were determined. Types of semantic-syntactic relationships which they express were described. Correlation of such conjunctive complexes with typical conjunctive conjunctions of Ukrainian language was set.

Key words: analytical conjunction, conjunctive complex, compound sentence, semantic-syntactic relationships, conjunctive conjunctions.

Природа приєднувального значення привертала увагу багатьох мовознавців. Реалізацію цієї семантики вивчали на рівні простого й складного речень, текстів різної стилістичної належності. Неоднорідність одиниць, які здатні виражати приєднувальне значення, зумовила різноманітність підходів до витлумачення природи приєднувальних конструкцій, нечіткість кваліфікації їх граматичного статусу та семантичних характеристик.

Незважаючи на тривалу традицію вивчення складносурядних приєднувальних речень, сучасні вчені говорять про невирішеність проблеми статусу засобів зв'язку їх предикативних частин. Кваліфікація та спосіб наукового опису цих одиниць безпосередньо залежать від вирішення ширших питань, пов'язаних із трактуванням характеру співвідношення предикативних частин, класифікацією приєднувальних складносурядних речень. Серед мовознавців немає однастайності не лише в питаннях, що стосуються кваліфікації аналітичних засобів зв'язку, а й у питаннях однослівних одиниць, які здатні пов'язувати сурядним зв'язком предикативні частини складного речення та виражати приєднувальні семантико-синтаксичні відношення між ними.

Сполучники з приєднувальним значенням не відмежовували від інших типів сурядних (єднальних, градаційних) чи підрядних (умовних, причинових, допустових тощо) сполучників [8; 11; 12]. Такий підхід наведено, зокрема, у праці Л.В. Бутко, яка серед неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із єднальними сполучниками, розглядає одиниці з приєднувальною семантикою (*а також, до того ж, та й (і)*), констатуючи, проте, їх здатність приєднувати «член речення або речення з додатковим повідомленням» [1, с. 121]. Т.М. Спільник кваліфікує приєднувальні речення як різновид градаційних. На її думку, відмінність між власне градаційним і приєднувальним значеннями полягає в тому, що власне градаційні речення плануються відразу як поліпропозитивні, а приєднувальні спочатку задумуються як монопропозитивні, проте для обох структур характерний однаковий принцип організації. Так, науковець вказує: «Зміст першої частини відповідає критерію необхідності, завдяки ж другій частині зміст висловлення задовольняє критерій достатності» [14, с. 6–7].

Інші дослідники вважають, що конструкціям із приєднувальним значенням властивий осо-

бливий тип синтаксичного зв'язку. Наприклад, Г.А. Коцюбовська, з'ясовуючи особливу роль приєднувальних компонентів у тексті, зазначає: «Можна говорити про семантико-синтаксичний приєднувальний зв'язок, який має свою специфіку та відрізняється від сурядності й підрядності» [10, с. 19]. Учений виокремлює такі групи приєднувальних сполучних засобів: 1) власне приєднувальні, які не виконують інші сполучникові функції та становлять самостійну групу [9, с. 7]; 2) засоби приєднувального зв'язку, що є омонімами інших сурядних сполучників (*і, та, а, але, однак, зате, проте*) [9, с. 10]; 3) колишні підрядні сполучники та сполучні слова, які вживаються як приєднувальні [9, с. 12].

За походженням власне приєднувальні засоби зв'язку Г.А. Коцюбовська поділяє на дві групи: 1) сполучники, похідні від службових частин мови, функція додавання в яких є первинною та основною (*та й, ще й, та ще, та ще й, адже, тож, тобто*); 2) утворені від модальних слів, повнозначних частин мови й часток, які, зберігаючи своє лексичне значення та суб'єктивну модальність, водночас виконують функцію службових слів, що є вторинною (*правда, щоправда, втім, до речі, може, можливо, мабуть, либонь, очевидно, видно, напевне, зрештою, одне слово, вірніше, власне, отже, звичайно, між іншим, у всякому разі, до того ж, при цьому, при тому, причому, тільки, крім того, точніше, особливо, теж, надто, навіть, принаймні, хіба, чи, ну*) [9, с. 7–8].

Семантику приєднування вважали також такою, що не закріплюється за певним типом синтаксичного зв'язку та може реалізовуватись різними структурами. А.О. Виноградов, розглядаючи приєднувальні конструкції в сучасній російській мові, дотримувався такої думки: «Приєднування – це не «особливий граматичний зв'язок», а особливе семантичне відношення, можливе на основі як сурядності, так і підрядності» [2, с. 6]. До типових засобів вираження приєднувальних відношень у російській мові, на думку вченого, належать єдиний приєднувальний сполучник *да и*, а також його аналоги: *к тому же, вдобавок, притом, причем, сверх/более/кроме/помимо того, (и/а) еще* тощо [2, с. 1].

На нашу думку, важливо чітко розрізнити синтаксичний зв'язок і семантичні відношення між компонентами, реалізацію приєднувальних відношень на рівні речення й тексту, сполучники як особливі слова-морфеми та інші показники приєднувального зв'язку в тексті. Переконливою є думка тих науковців, які виокремлюють спеціалізовану групу сурядних сполучників як виразників приєднувального семантико-синтаксичного відношення між предикативними частинами складносурядного речення або їхніми конденсатами [4, с. 66–68; 7, с. 235–236; 15, с. 422], хоча відтінок

приєднувального значення може бути властивим багатьом структурам, виявляти на рівні речення та тексту.

Семантична група приєднувальних сполучників з'явилась у курсах сучасної української літературної мови в 1990-х рр. Автори підручника «Сучасна українська літературна мова» зарахували до неї сполучники *і, та, також, і навіть, а й, та й, ще й, та ще й*, зазначивши: «Приєднувальні та пояснювально-уточнювальні сполучники вводять до структури простого чи складного речення компоненти, що містять яку-небудь додаткову інформацію або ж конкретизують те чи інше повідомлення» [15, с. 422]. Пізніше склад приєднувальних сполучників уточнювали з огляду на їх первинні та вторинні функції, з'ясовували особливості функціонування конструкцій із ними в тексті. Так, І.Я. Завальнюк констатувала значне поширення приєднувальних складносурядних речень у мові української преси початку ХХІ століття та як найуживаніші називає сполучники *і (й), та й, а ще, а також* [7, с. 236]. У сучасному українському газетному контексті приєднувальні складносурядні речення, на думку дослідника, «стилістично марковані розмовністю, динамікою висновковості, а тому, подібно до градаційних складносурядних речень, переважають у вузьких інформаційних та аналітичних жанрах: дописах, оглядах, коментарях» [7, с. 236].

На сьогодні приєднувальні сполучники найдокладніше схарактеризовано в працях К.Г. Горденської [3; 4]. Подаючи перелік таких одиниць, науковець розмежовує власне приєднувальні сполучники (*та й, ба й, а також, причому*) і транспоновані в приєднувальні сполучники, виокремлюючи серед них градаційно-приєднувальні (*а ще, та ще, а ще й, та ще й, ще й*), єднальні (*і, й, та, і... і, й... й, та... та*) і протиставні (*а, але, проте, зате, однак, однак*) сполучники [4, с. 191]. Як бачимо, усі власне приєднувальні сполучники є похідними, мають переважно аналітичну структуру, що зумовлюється, очевидно, пізнішою появою приєднувальних структур порівняно з іншими типами складносурядних речень (зіставно-протиставними, єднальними, розділовими), у яких складені сполучники використовуються обмежено [4, с. 143–144].

Приєднувати компонент, що містить додаткову інформацію, можуть не лише сполучники, а й сполучні комплекси різної структури. Формування сполучних комплексів, як і аналітичних сполучників, зумовлюється потребою в якомога точнішому переданні семантико-синтаксичних відношень, наданні нових значеннєвих відтінків основному семантико-синтаксичному відношенню, а також бажанням виразніше, експресивніше вербалізувати певний його тип. Важливим чинником, що вплинув на появу й активне вживання

сполучних комплексів, є розвиток наукового, офіційно-ділового та публіцистичного стилів української літературної мови. Мовці добирають такий сполучний засіб для поєднання предикативних частин, який має виразне книжне забарвлення та є позбавленим властивості сполучникам багатозначності. Поповнення складу сполучних комплексів української мови ґрунтується на граматичній взаємодії семантично близьких сполучників і прийменників, залученні до вираження семантико-синтаксичних відношень повнозначних слів.

Пропонована розвідка зумовлюється потребою в цілісному дослідженні приєднувальних сполучних комплексів сучасної української мови, з'ясуванні їх відмінностей від приєднувальних складених сполучників, систематизації й докладному аналізу сполучних комплексів сурядності, визначенні чинників їх формування, відстеженні особливостей використання приєднувальних аналітичних сполучних засобів у різних функціональних стилях.

Мета статті – встановити структурні, семантичні та функціональні особливості приєднувальних сполучних комплексів сучасної української літературної мови. Для її досягнення необхідно виконати такі завдання: визначити структуру приєднувальних сполучних комплексів, окреслити їх семантичні різновиди, з'ясувати семантичне й функціональне співвідношення приєднувальних сполучних комплексів та сполучників у сучасній українській літературній мові.

За способом уживання приєднувальні сполучні комплекси корелюють з одиничними сполучниками. За структурою їх можна поділити на такі групи:

1) трикомпонентні сполучні комплекси моделей **сполучник + прийменник + вказівний займенник** (*а ще до того, та ще до того, а крім того*); **прийменник + вказівний займенник + частина** (*до того ж*);

2) чотирикомпонентні сполучні комплекси моделей **сполучник + прийменник + вказівний займенник + сполучник** (*а до того ще й, та до того ще й, а крім того ще й*); **сполучник + прийменник + вказівний займенник + частина** (*а до того й, та до того й, і до того ж*).

Основою для формування приєднувальних сполучних комплексів слугують переважно сурядні сполучники. Прикметно те, що поповнення сполучних засобів у сфері вираження приєднувальних семантико-синтаксичних відношень відбувається насамперед за рахунок ускладнення структури транспонованих у приєднувальні слів-морфем, формування сполучних комплексів без участі власне приєднувальних сполучників *та й, ба й, а також, причому*.

Транспоновані в приєднувальні сполучники *а ще, та ще* можуть бути компонентами сполучних комплексів *а ще до того, та ще до того*, які

виражають приєднувальні відношення за умови однакового лексико-семантичного наповнення поєднаних частин. Оскільки *а ще, та ще* функціонують як окремі приєднувальні сполучники, є підстави кваліфікувати сполучні комплекси *а ще до того, та ще до того* як трикомпонентні, хоча формально вони складаються із чотирьох елементів. Приєднувальну семантику в таких сполучних комплексах експлікують і приєднувальний сполучник, який здатний самостійно виражати приєднувальні семантико-синтаксичні відношення, і прийменниково-відмінкова форма вказівного займенника *той*, що сприяє увиразненню приєднувального значення. Сполучні комплекси уможливають вираження достатності першого компонента висловлення та вторинність, додатковість приєднуваного, наприклад: *«Золотницький. Уперта шельма, а ще до того роздратований»* (І.К. Карпенко-Карий); *«Схилився він (Бідолашко) до води – аж бачить, а в нього вирости такі вуха, як у якогось старого віслюка, та ще до того такий величезний ніс, як у індики»* (Ю.А. Федькович).

Увиразнювати приєднувальне значення таких сполучних комплексів можуть підсилювальні частки *й (і), ж*, наприклад: *«Моя сестра сирота, а ще до того й бідна»* (Ю.А. Федькович); *«Страшний був чоловік Олексій Іванович та ще до того й могутий»* (Панас Мирний); *«А Дмитро як був зроду прудкий та ще до того і трохи підхмелений»* (Ю.А. Федькович). У такому разі в мовленні функціонують варіанти згаданих комплексів *а ще до того й, а ще до того і, та ще до того й, та ще до того і, а ще до того ж, та ще до того ж*. Частина в них є факультативним компонентом, який посилює приєднувальне значення, проте не модифікує його.

Приєднувальне семантико-синтаксичне відношення за змістовою одноплановістю предикативних частин виражають також чотирикомпонентні сполучні комплекси *а до того ще й, та до того ще й*. Їх компонент *ще й* функціонує також як окремий сполучник із приєднувальним значенням, проте в складі сполучного комплексу такої ж семантики він разом з іншими компонентами становить структурну й функціональну єдність. Приєднувальна семантика в таких аналітичних одиницях також вербалізується двічі: прийменниково-відмінковою формою вказівного займенника та приєднувальним сполучником *ще й*. Ці сполучні комплекси створюють враження живого мовлення, коли приєднувана частина з'являється після висловлення основного аргументу, наприклад: *«По лікаря їхати дуже не хотілося Матвієві. Це стільки коштуватиме, а до того ще й часу немає»* (У.О. Самчук); *«Дуже неприємна та до того ще й кримінальна справа!»* (Остап Вишня).

Сполучні комплекси, що вживаються з приєднувальним значенням, можуть не мати у своє-

му складі сполучника, який спеціалізується на вираженні приєднувальної семантики. До таких належать чотирикомпонентні сполучні комплекси моделі **сполучник + прийменник + вказівний займенник + частка а до того й, та до того й**, наприклад: «*М. Кропивницькому належали також гумористичні жіночі типи, а до того й окремі сцени з декламацією віршів, що стояли вже майже поза межами власне літератури*» (Д.І. Чижевський). Приєднувальна семантика в таких сполучних комплексах ґрунтується на значенні прийменниково-займенникової форми *до того*. Підсилювальна частка *й* у згаданих сполучних комплексах є обов'язковим компонентом, без неї вони не вживаються.

Приєднувальні семантико-синтаксичні відношення може виражати також трикомпонентний сполучний комплекс *до того ж*. Цей сполучний засіб приєднує або другу (повну чи неповну) предикативну частину до першої, або приєднувальне речення до основного, наприклад: «*Більше вражає церква ззовні – вона невеличка, але ж така дотенна! До того ж знаходиться в мальовничому місці*» («Україна молода»); «*Умільці з Житомира знайшли в коноплях бізнес, до того ж цілком легальний. Там відкрили цех з виготовлення конопляного взуття*» («Україна молода»). Сполучний комплекс *до того ж* необхідно відрізняти від вставного, ізофункціонального *крім того*. Його виділяють, якщо він ужитий усередині речення або якщо виступає на початку наступного речення та вказує на послідовність висловлення думок, наприклад: «*В такому стані ця мудра думка не сприймається. До того ж, аби все минулося, буває, потрібен чималий шмат життя*» (Євгенія Кононенко).

І до того ж К.Г. Городенська вважає сурядним градаційним сполучником [3, с. 82]. На нашу думку, це чотирикомпонентний сполучний комплекс, що може виражати також приєднувальні семантико-синтаксичні відношення за умови змістової одноплановості поєднуваних компонентів, тобто коли другий компонент не підсилює думку, висловлену першим компонентом, а подає лише додаткові відомості, наприклад: «*Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу*» (М.Г. Хвильовий).

У «Словнику української мови» вказано: «У ролі приєднувального сполучника зі значенням «також, до того ж» може вживатися сполучення *крім того (цього)*» [13, с. 356]. К.Г. Городенська не фіксує таку одиницю серед сполучників. Г.А. Коцюбовська розглядає *крім того* серед вставних слів, уживаних із приєднувальною функцією, подаючи його варіанти (*окрім того, та (а) крім того, крім цього, окрім того*). На її думку, цей засіб приєднує інформацію, яка є додаванням, новим по-

відомленням до вже висловленої думки, а його особливістю є те, що саме лексичне значення частин, з яких він складається, вказує, що приєднувана частина є не основною, а додатковою [10, с. 74–75]. На наше переконання, приєднувальні семантико-синтаксичні відношення між однорідними членами речення чи предикативними частинами складного речення зрідка може виражати трикомпонентний сполучний комплекс *а крім того*, наприклад: «*У Ніжині російський комендант з російським відділом у 600 людей, а крім того у місті стоїть цілий полк*» («Народна правда»). Однак сполучка *а крім того* не набула функціональних ознак і цілісності сполучного комплексу та не виконує єдиної сполучної функції, тому виступає переважно вставним компонентом.

За умови значеннєвої одноплановості поєднуваних компонентів приєднувальні семантико-синтаксичні відношення може виражати також чотирикомпонентний сполучний комплекс моделі **сполучник + прийменник + вказівний займенник + сполучник а крім того ще й**. Його вживають рідше, ніж сполучні комплекси цієї ж моделі *а до того ще й, та до того ще й*, наприклад: «*Усі вони обіцяють підняти платню, пенсію та соціальні виплати, а крім того ще й знизити податкові навантаження*» («Теребені»).

У художніх і публіцистичних текстах нерідко спостерігаємо парцеляцію компонента, який поєднує з основним реченням сполучний комплекс, наприклад: «*Землі у вас не міряно, людей у вас не злічено... Та ще до того й люди такі покірні та слухняні – нижче трави, тихше води!..*» (Панас Мирний).

В.В. Жайворонок вважає парцеляцію результатом відображення на письмі усно-мовного явища приєднування [5, с. 34; 6, с. 42]. Як імітацію розмовної мови сприймає парцельовані приєднувальні структури А.О. Виноградов. На його думку, важливим є послідовне розмежування усно-розмовного приєднування та його відображення в писемному мовленні [2, с. 3]. Учений наголошує, що такі структури автор використовує свідомо, як експресивно-стилістичний засіб, який надає контексту відтінку розмовності, створює ілюзію необдуманості, спонтанності висловлювань [2, с. 3]. Поширення парцеляції серед приєднувальних структур у мові преси І.Я. Завальнюк також пояснює впливом розмовної стихії на публіцистичний виклад [7, с. 236].

Парцеляція приєднувальних структур у художніх і публіцистичних текстах зумовлюється насамперед комунікативними чинниками. Навряд чи в усіх випадках є підстави говорити про стилізацію розмовності, бажання створити враження непідготовленого мовлення, хоча це, безперечно, характерне для мовлення персонажів. Однак вони завжди властиві авторському мовленню в художньому чи публіцистичному творі. Крім того, вживання парцельованих приєднувальних структур може свід-

чити не лише про особливе комунікативне навантаження приєднуваного компонента, емоційність викладу, а й про відносну слабкість приєднувального зв'язку. У разі парцеляції сполучний комплекс займає позицію на початку речення, виступаючи не тільки засобом синтаксичного зв'язку та виразником приєднувальних семантико-синтаксичних відношень, а й засобом комунікативної актуалізації змісту парцельованого компонента. Складна структура сполучних комплексів, наявність декількох компонентів, що виражають приєднувальне значення, підсилювальних елементів сприяють бажаній актуалізації змісту та зумовлюють поширення парцельованих приєднувальних структур зі сполучними комплексами.

Приєднувальні сполучні комплекси не мають вузької семантичної спеціалізації й корелюють із транспонованими в приєднувальні градаційними сполучниками *а ще, та ще, ще й*. Їх вживають переважно в художньому, розмовному та публіцистичному стилях не стільки для уточнення базового відношення, скільки для підсилення експресивності висловлення, надання йому розмовного колориту, створення враження невідповідного мовлення.

Фонд сполучних комплексів української мови постійно поповнюється новими одиницями. Водночас уже наявні сполучні комплекси можуть набувати більшої цілісності, релятивності значення, розширювати сфери вживання та переходити до розряду складених сполучників.

Література

1. Бутко Л.В. Неповнозначні лексичні комплекси (НЛК), співвідносні з єднальними сполучниками, в аспекті структурно-семантичних властивостей / Л.В. Бутко // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филология». – Симферополь, 2007. – Т. 20(59). – № 1. – С. 119–125.
2. Виноградов А.А. Структура и функции присоединительных конструкций в современном русском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А.А. Виноградов ; Московский гос. пед. ин-т. – М., 1984. – 16 с.
3. Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: сполучники / К.Г. Городенська. – К. ; Херсон : ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови / К.Г. Городенська. – К. : ВД Дмитра Бурого, 2010. – 208 с.
5. Жайворонок В.В. Граматична природа складноприєднувальних конструкцій усного літературного мовлення / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 33–38.
6. Жайворонок В.В. Складноприєднувальні конструкції в українському усному і писемному літературному мовленні : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.В. Жайворонок. – К., 1969. – 234 с.
7. Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти / І.Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
8. Квашук А.Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А.Г. Квашук. – Станіслав, 1959. – 266 с.
9. Коцюбовська Г.А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.А. Коцюбовська ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 16 с.
10. Коцюбовська Г.А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.А. Коцюбовська ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 165 с.
11. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965–. – Ч. 2. – 1965. – 284 с.
12. Русская грамматика : в 2 т. / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980–. – Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 709 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – 1973. – 840 с.
14. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.М. Спільник ; Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004. – 177 с.
15. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.] ; за ред. А.П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.